

“CODEX CUMANICUS”UN QIPÇAQ LÜĞƏTİNİN AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ İZLƏRİ

İmanyar QULIYEV *

Xülasə: “Codex Cumanicus” qıpçaq türklərinin ən dəyərli abidələrindən biri olub XIII-XIV əsrlərdə Krım bölgəsində yazılmışdır. “Kodeks”də əksini tapan türk-qıpçaq lüğətinin izlərinə Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinməkdədir. Bu qıpçaq əsərinin lüğət fondunun Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisəli araşdırılması 2 cəhətdən önəmlidir: 1. Dilin dialekt fondu qədim ünsürləri ehtiva edir, 2. Qıpçaq dili oğuz-Azərbaycan dilinin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir. Bu məqalədə “Kodeks”də işlənən bir neçə sözün (*epçi, erdəñ, balavuz, saxav, egəçi, kada-, köken* və s.) Azərbaycan dilinin dialektlərində yaşayan formaları, semantik xüsusiyyətləri, mənə dəyişiklikləri araşdırılmış, yeri gəldikcə Anadolu dialektlərinə də müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: *Codex Cumancus, qıpçaq dili, dialektlər*

Traces of the Kipchak Vocabulary of "Codex Cumancus" in Azerbaijani Dialects

Abstract: "Codex Cumanicus" is one of the most valuable monuments of Kipchak Turks and was written in the Crimea region in the XIII-XIV centuries. Traces of the Turkish-Kipchak dictionary reflected in the "Codex" can be found in the dialects of the Azerbaijani language. The comparative study of the vocabulary of this Kipchak work with the dialects of the Azerbaijani language is important in 2 ways: 1. The dialect fund of the language contains ancient elements, 2. The Kipchak language was closely involved in the formation of the Oghuz-Azerbaijani language. In this article, the forms, semantic features, and meaning changes of several words (*epçi, erdəñ, balavuz, saxav, egəçi, kada-, köken* etc.) used in the "Codex" were investigated, which also exist in the dialects of the Azerbaijani language, and Anatolian dialects were also addressed when appropriate.

Key Words: *Codex Cumancus, Kipchak language, dialects.*

Giriş

Kıpçaq türklərinin ən önəmli yazılı əsərlərindən biri olan, italyan tacirlər və alman missoenerlər tərəfindən XIII-XIV əsrlərdə Krım bölgəsində yazılan “Codex Cumanicus” (Kodeks), yəni “Kumanların kitabı”nda əksini tapan türk-qıpçaq lüğəti ilə bir sıra türk dilləri kimi Azərbaycan dilinin dialektlərində də paralel məqamlar özünü göstərir. Bu qıpçaq əsərinin lüğət fondunun Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisəli araşdırılması həm dialekt fondunun qədim ünsürləri ehtiva etməsi, həm də qıpçaq dilinin oğuz qrupuna mənsub olan Azərbaycan dilinin formalaşmasında yaxından iştirak etməsi aspektlərindən son dərəcədə önəmlidir.

“Kodeks”də işlənən onlarla söz müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində bu və ya digər semantikada, fonetik formada qorunub saxlanmışdır. Bu araşdırmada Kodeksdə olan *epçi* “evdar qadın” (49r), *erdəñ* “bakirə” (73r); *balavuz* “bal mumu” (41r); *küyəgü* “kürəkən” (49r/12); *saxav* “pəltək, kəkələyən” (82r); *egəçi* “bibi” (49r); *kada-* “mismarlamaq, mıxlamaq; bağlamaq” (74r) kimi bir sıra sözlərin Azərbaycan, o cümlədən Anadolu dialektlərində izlərinə rast gəlinir.

Saxav “pəltək, kəkələyən” (82r). “Kodeks”də *saxav*, TZ-də isə *saqav* (Toparlı və d., 2007: 224) şəklində qeyd edilən bu söz mənbələrdə “kəkələmə” mənasından çox, “atlarda rast gəlinən bir xəstəlik” anlamında işlənmişdir. Müasir tatar dilində “kəkələmə” mənasında *sakau* sözü vardır. *Saxav* sözü qırğız dilində *sakoo*, özbək və qazax dillərində *sakav* şəklində eyni mənada bu gün də qalmışdır. H.Ərən *sakağı* sözünü “*xüsusiyyətlə atlarda rast gəlinən öldürücü xəstəlik, ruam*” kimi izah etmişdir. Onun fikrincə, yakut dilində sözün başındakı *s*-nin düşməməsi kəlmənin monqol dilindəki *saqağu*-dan gəlməsi fikrini sual altında qoyur (Eren, 1999: 350). Monqol dilində *saxaqu* “ruam xəstəliyi, sakağı, at zökəmi, at çibani”, *saxaqu*ta “boğazda şiş əmələ gəlmək, ruam xəstəliyinə tutulmaq” (Lessing, 2003b: 1052), kalmık dilində *sahu*: “yara, çiban”, monqol dilinin oytrat şivəsində “atlarda rast gəlinən xəstəlik”, ordos şivəsində *sahu*: “burun axıntısı (atlarda xəstəlik)” şəkil və mənalarında işlənir (Çiçek, 2015: 74).

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, böyük elmi işçi, fil.ü.f.d. Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
DOI :10.30546/100981.2024.0110

Türk dillərində və dialektlərində əsasən bu mənalarda işlənmişdir: 1. Atın boğazının altında şiş, 2. Atlarda boğaz xəstəliyi, 3. Ruam, 4. Aktinomikoz, 5. Heyvanlarda öldürücü xəstəlik, 6. Parotit, xanazır (xəstəlik), 7. İrin, 8. Atlarda burun axıntısı (Левитская və d., 2003: 173). Qıpçaq əsəri İH-də işlənən *saqaq* “çənə altı”, *saqılda*- “soyuqdan titrəmək” (Toparlı və d., 2007: 223-224) və *saqal* “saqqal” (Toparlı və d., 2007: 224) sözləri də eyni köklə bağlıdır.

ESTY-də qeyd edilir ki, *sakağu* sözünün kökü ya Osmanlı türklərinin və Krım tatarlarının dilində işlənən *sark* “sallanmaq, asılmaq, çıxıntı əməl gətirmək, qabağa çıxmaq, danışmaq”, yaxud da qədim türk dilindəki *sark*- “damcılatmaq” kökündən gəlir (Л.С.Левитская və d., 2003: 173). Bu kökdən gələn *saxqoy* sözü Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivəsində də işlənir (Л.С.Левитская və d., 2003: 173). *Saqqo* sözü “at xəstəliyi” mənasında “Rusca-azərbaycanca lüğət”də verilmişdir (Tağıyev və d., 2006: 31). “Boşboğazlıq etmək” mənasında işlənən *çənəsini sallamaq* ifadəsi ehtimal ki, bu cür xəstəliyin dildə qalığıdır. “Kəkəmə” mənasının at xəstəliyi ilə əlaqəsinə gəlincə, bu xəstəlik zamanı atların başı aşağı doğru sallanır və titrəyir. Belə ki, itlərdə quduzluq xəstəliyinin bir əlaməti də çənənin aşağı sallanmasıdır. Kəkələmə zamanı da oxşar hərəkət – çənənin aşağıya doğru titrəməsi müşahidə edilir. Hərəkətlər arasında assosasiya qurulması və mənanın köçürülməsi mümkündür.

Epçi - çinay “evdar qadın” (49r), evdəgi epçi “evdəki qadın” (47v). *Epçi* sözü şivələrimizdə fonetik cəhətdən dəyişməyə də, leksik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır: “Azərbaycan dilinin qərb şivələrində epçi şəklində “qadın işinə qarışan kişi” (*Basarkeçər*), “xırdaçı, çürükçü” (*Qazax, Borçalı, Gədəbəy*), “xəbərçi, sözgəzdirən” (*Mingəçevir*) mənalarında işlənir” (Əzizov, 2016: 256).

Balavuz “bal mumu” (41r). Bir çox türk dillərində və dialektlərində (türk, karaim, qumuq, balkar) *balaqız, balağız, balavuz, balawız* şəkillərində işlənən bu söz ehtimal ki, bal və ağız sözlərindən əmələ gəlmişdir. Arı balı yığandan sonra bal yuvalarının ağzını xüsusi maddə ilə suvayır ki, buna da o dövrdə türklər “balın ağzını tutan maddə” mənasında *balavuz* / *balağız* demişlər. Cənubi Azərbaycana aid Arın lüğətində balavuz “balmumu” ismi ilə yanaşı, balavuzlamaq “balmumu ilə qapatmaq, örtmək, sürtmək” feili də qeyd edilmişdir (Hadi, 2005: 101).

Una- “qəbul etmək, razılaşımaq” (5r). Bu axırıncı feil Azərbaycan dilinin İmişli və Səlyan dialektlərində “inanmaq, təsəvvür etmək, ağılına gətirmək” mənalarında qalmışdır.

Ar- “yorulmaq” (75v). Ehtimal ki, *yorğun-arğın* sözünün tərkibindəki *arğın* sözünün kökü bu feillə bağlıdır. B.Əhmədov bu sözü qaqauz dilindəki *arğın* “zəif” sözü ilə əlaqələndirir. “*Arqımaa feili isə arıqlamaq kimi açıqlanıb. Deməli, arıq və arğın sözləri eyni kökdən əmələ gəlib. Bizdə aşıq adlanan sümük (aşıq-aşıq oyunun yada salın) qaqauzlarda arşıq kimi işlədilir. Görünür, o da arğın kəlməsi ilə eyni kökə malikdir, “arıq (ətsiz)” deməkdir*” (Əhmədov, 2015: 23). *Arğın* sözü ilə eyni kökdən yaranan və elə “arıq” mənasında gələn *arğaz* sözü də vardır ki, bir çox şivələrdə işlənir: “Arğaz adam tərreməz (Sabirabad); “Quru Xalix arğaz adamdı” (Qazax); “Əpkər arğaz adamdı bu kətdə (Tovuz); – Arğaz adamdı səni kimi (Şəmkir) (Axundov və d., 2007: 25). *Arğın* sözü *argın* // *argun* şəklində “*yorğun, zəif, taqətdən düşmüş*” mənalarında *Ərzincan və Konya dialektlərində, “fərsiz, bacarıqsız” mənasında Konya dialektində müstəqil şəkildə işlənir* (THADS, c. 1, 1993: 311).

Küyəgü “kürəkən” (49r). Z.Teymurlu tədqiqatında türk dilində işlənən *güvey* “kürəkən” sözünün Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif fonetik variantlarda yaşadığını göstərmiş və kökünü türk mənşəli *küdegü* “qonaq gələn, qonaq olan” sözü ilə əlaqələndirmişdir (Teymurlu, 2020: 29-31).

Erdəy “bakirə” (73r). Azərbaycan dilindəki qadın adı *Ərdənay* sözü “toxunulmamış Ay; saf, təmiz, gözəl qız” mənasına gəlir. Bu da eyni kökün və mənanın mürəkkəb sözdə yaşadığını göstərir.

Egəçi “bibi” (49r). “Bibi” mənasında *əkə* TZ-də, “böyük bacı” mənasına gələn *əkəçi* sözü isə TAM-da işlənir (Toparlı və d., 2007: 71). “Kül tigin” abidəsində *əkə* sözü, Yenisey abidələrində *əkə*, *əkəc* sözləri “böyük bacı” mənalarında işlənmişdir. VIII əsrin ortalarında türk abidəsində əksini tapan *əkə* kökü G.Dörferə görə, türk mənşəlidir və monqol variantı orta əsrlərdə bir sıra türk dillərinə geri dönmüşdür (Doerfer, 1963: 191). C.Klauson *ekə* sözünün “yaşca böyük və atadan yaşca kiçik gənc qadın qohum” mənasına gəldiyini bildirmiş və bunun həm “kiçik bibi”, həm də “böyük bacı” mənalarında işləndiyini, daha sonra isə yalnız “böyük bacı” anlamını saxladığını qeyd etmişdir. Qırğız dilində *ece*, *eceke*, türkmən dilində *eceke*, uйğur dilində *hədə*, *aça*, *ağıca* sözləri “böyük bacı” mənasında işlənir. Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində bu sözün “böyük” anlamı qorunmuşdur. Bakı şivəsində *əkəc* “yaşlı, çoxbilmiş”, Lənkəran şivəsində *əkəc-əkəc danışmaq* “böyük-böyük danışmaq”, Qazax, Salyan, Yardımlı şivələrində *əkəlik eləmək* “ağsaqqallıq etmək” (Axundov və d., 2007: 156), ədəbi dildə *əkə* “böyük, yekə, iri”, *əkəc* “böyük, iri, yaşlı təcrübəli” mənalarında işlənir.

Anadolu və İstanbul şivələrində “böyük qardaş və böyük bacı” mənası ilə yanaşı, *böyük* sözü kontekstində bir çox mənalarda işlənir: *eke* “çox bilikli” (Kocaeli, Çorum Kayseri, Niydə), “təcrübəli, usta” (Çankırı, Çorum, Amasya, Tokat, Ordu), “böyük qardaş” (Girəsun), “arvadın və ya ərin böyük bacısı” (Malatya), “çoxbilmiş, özünü bilikli göstərən” (Adana, Osmaniyyə), “xırdabuynuzlu heyvanların irisi” (Kırşəhir), *egəçi* “böyük bacı” (Yalova-İstanbul), *eci* “böyük bacı” (Kastamonu, Çankırı, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Ankara) (THADS, c.5. 1993: 1672). Göründüyü kimi, bu söz demək olar bütün türk dilləri və dialektlərində geniş yayılmışdır.

Kada- “mismarlamaq, mıxlamaq; bağlamaq.” *Xaçka temir mıx kadadı* “Xaçə dəmir mıx vurdu” (74r). Eyni kökdən gələn isim *xadak* (63v). *Kada-* və *xadak* sözləri qırpaq əsərlərindən yalnız “Kodeks”də işlənmişdir (Toparlı, 2007: 122). Tatar və başqırd dillərində *kaza-* şəklində bu gün də qalmışdır. Türk dilinin bəzi dialektlərində, qaraqalpaq, qumuq, qırğız, qaqauz, noqay, başqırd, xakas, tuva, uйğur dillərində “ilişmək, qazmaq, dişləmək, tikmək, sancmaq, yeritmək, vurmaq (paya, paz), batırmaq, iynələmək, nallamaq” mənalarında işlənəkdədir (Левитская və d., 1997: 180-181). Göründüyü kimi, sözün dominant mənası “sivri bir şeyi başqa bir şeyə keçirmək, dəlib keçirmək”dir. Qədimdən bəri əksər türk dillərində işlənən söz həm fonetik formaca müəyyən dəyişikliklərə uğramış (*xaza-*, *xata*, -*qaza-*, *kaza-*, *qada-*), həm də məna sərhədləri genişlənmişdir. Anadolu dialektlərində *kadak*, *kadax*, *kadek*, *kadet*, *kodak* fonetik variantlarında geniş işləndiyini, feil və isim kökü kimi çıxış etdiyini görürük: *kadak* “ayaqqabının altına vurulan kiçik mismar, mıx” (Ankara, Niydə və d.), *kadakla-* “mismarlamaq” (Konya, Ankara), “bağlamaq, əlavə etmək” (Ərzurum), *kada-* “iki şeyi bir-birinə mismarla ilişdirmək” (Tokat, Ərzincan, Ankara), *kadana* “İtlərin boynuna taxılan mismarlı xalta” (Artvin) *kadan-* “dayanmaq, dirənmək” (Amasya) “qısa kəndirlə bağlanan heyvanın çox hərəkət etməməsi” (Ordu, Niydə), “yerləşmək, qalmaq” (Urfa), *kadan-* “mıxlanmaq” (Ərzincan) (THADS, c.8, 1993: 2588-89).

Azərbaycan dilinin dialektlərində (Şirvan, Kürdəmir, Sabirabad, Salyan, Cəlilabad) *qadax*, *qadağ*, *qadağlamağ* şəkillərində “mıx, mismar, mıx vurmaq, mismarlamaq” mənalarında işlənir (Axundov və d., 2007: 273). Hətta *qadaqda saxlamaq* frazeoloji birləşməsinin tərkibində “sərbəstlik verməmək, əl-qol açmağa, müəyyən həddən kənara çıxmağa qoymamaq” mənasını qazanmışdır. Bu da ehtimal ki, “*yaylı əl tərəzində şkala əvəzinə vurulan kiçik mıxlarla, yəni qadaqlar*”la (Əhmədov, 2015: 148) bağlıdır. N.Poppe sözün çağatay, karaim, Volqa tatarcası, qırğız, qazax, altay dillərində *qada-* şəklində “batırmaq, soxmaq, saplamaq, mıx vurmaq, mıxlamaq” mənalarında işləndiyini və monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir (Poppe, 1962: 337). G.Dörferə görə, sözün geniş yayılması,

törəmələrinin çox olması və moŋqol dilinin ilkin dövrlərində rast gəlinməməsi və xakas dilində *xaza-* şəklində işlənməsi onun türk mənşəli olduğunu göstərir (Doerfer, c.3, 1967: 154).

“Kodeks”də latınca *planta* sözünün qarşılığı kimi verilən *əkər* (44v) sözü bütün bitki növlərinin ümumi adı mənasında işlənir. İmişli dialektində əkilmiş birillik bitkilərə *əkərə* deyilir. Latınca *prato* (40r) sözünün tərcüməsi kimi verilən *yaz* sözü də “çayır, çəmən, ova, düz” mənalarına gəlir. C.Klausona görə, bu söz bir bitki növünün adı olub fars dilindən keçmişdir (Clauson, 1972: 1027). Ehtimal ki, milli sözdür və əksər türk dillərində “yayılmaq” mənasında işlənən *yaz-* feilindən düzəlmişdir (Севортян və d., 1989: 69). Belə ki, türk dilində bir çox bitkilərin adlandırılmasında onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Ola bilsin ki, bu bitki heyvanların əsas qidası olduğuna görə onun yayıldığı yerlərə də *yazı* “yaz bitkisi ilə bol olan, otlaq” deyilmişdir. DLT-də *yazak* “otlaq” (Kaşğari, c. 3, 2006: 22) və *yazı* “yazı, düz, ova” sözlərinə rast gəlinir (Kaşğari, c. 1, 2006: 157). Qeyd edək ki, “düz, ova, çöl” mənasında digər qıpçaq əsərlərində *yazı*, yalnız “Kodeks”də *yaz* sözü işlənmişdir (Toparlı və d., 2007: 316). *Yazı* sözü dilimizin dialektlərində (Aran Qarabağ, Laçın, Ordubad, Şahbuz və s.) və yer adlarında (Qarayazı düzü) qorunub saxlanmışdır (Axundov və d., 2007: 544).

Qaranlıq sözü kiçik fonetik fərqlərlə türk dillərinin yazılı abidələrində geniş işlənmişdir. Bir növ yazılı dil ənənəsində oturuşmuş söz kimi özünü göstərmişdir. Orta əsrlərdə yazılmış qıpçaq əsərlərində *qaranlıq* sözünün bu şəkillərinə rast gəlinir: “Kitabi fil fiqh”də *qarağılıq*, *qarağlıq*, “Kitabi-məcmui-tərcumani türki və əcəmi və moğoli”də *qarağu*, TAM-da *qarağu ol-* “kor olmaq, görməmək”, *qaranı* “qaranlıq”, İM-də *qaranı* “üfüq”, *qaranğuluq* “qaranlıq”, “Gülüstan tərcüməsi”ndə *qaranğuluq* “qaranlıq”, TZ-də *qaranı-“qaranlıq olmaq”* (Toparlı və d., 2007: 127). Həmçinin KDQ-də *qaranı* (*qaranı dün, qaranı ol-*) (Əlizadə, 2004: 39, 50, 85, 132), DLT-də *qaranğuluq* şəkillərində işlənmişdir (Kaşğari, c. 3, 2006: 335). Azərbaycan dili və dialektlərində işlənməsinə nümunə kimi mənbəyini Ələyöz dağlarından alan, bir adı da *Qaranqu* olan Qarasu çayını göstərmək olar (Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, c. 2., 2000: 172).

Tütün “tüstü” (13v) <*tüt-* “tüstüləmək, yanmaq”. Müasir türk dilində *tütmək* feili eyni mənada işlənir. Dilmizdəki *tütün* və *dudkeş* “tüstüçəkən boru” sözünün kökündəki *dud* (*tüt-tüt*) sözü də, ehtimal ki, *tüt-* feilinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu söz dialektlərdə adətən *dutkeş*, *tütkeş* kimi tələffüz olunur. Dialektlərimizdə *tüt-* kökü bir çox feillərdə qorunub saxlanmışdır: *tütəmməğ* “hirsələnmək” (Salyan), *tütüzdürməx'* “tüstülətmək” (Şərur) (Axundov və d. 2007: 514). Hirsələnmək hərəkətinin tüstü ilə əlaqələndirilməsinə dair bir deyim də var: *təpəsindən tüstü çıxmaq*.

Çərən “əkən dəstəsi” (82v) İmişli şivəsində kol bitkisinin adı *çərən* və “boş-boş danınışmaq” mənasında *çərənələmək* feili də bu sözdəndir. **Kögən** “budaq” *Kökçə ulaxım kögəndə səmirir. Ol, xu(v)un* “Yaşıl oğlağım budaqda kökəlir. O, qovundur.” M.Kaşğari *kögən* sözünü “*ilgəkli çidar, südü sağılan heyvanın ayağına vurulur*” şəklində izah edir (Kaşğari, c. 1, 2006: 412). Anadolu dialektlərində qovun, qarpız, balqabaq kimi bitkilərin torpağın üstündə yayılan budaqlarına *köken* deyilir (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 2024). “*Heyvandarlar quzular və oğlaqlar analarını çox əmməsin deyə onları iki paya arasına taram çəkilən kəndirə ucu ilməkli qısa iplərlə bağlayırlar. Eyni zamanda sağım zamanı heyvan təpik atıb vedrəni aşırmasın deyə ayağını bağlayırlar. Bütün bunlar, köken sözünün bir-birinə yaxın, ancaq eyni olmayan iki mənası olduğunu göstərir... “Codex Cumanicus”da işlənən kögən sözü ilə Anadoludakı köken eyni kəlimədir. Anadoluda quzu və oğlaqları “qovun, qarpız, balqabaq kimi bitkilər” əvəzləmişdir*” (Tezcan, 2010: 819-829; Quliyev, 2012: 157).

Nəticə

Ən gec XIV əsrin ortalarında yazıya alınan, həmin tarixə qədərki qıpçaq dili materiallarını ehtiva edən “Kodeks” əsərinin dili Azərbaycanda çox az araşdırılmışdır. Bunun

bir səbəbi də abidənin hələ də Azərbaycan nəşrinin olmamasıdırsa, ikinci səbəbi araşdırmaların daha çox oğuz kontekstində aparılmasıdır. Ona görə də “Kodeks” lüğətinin dilimizin dialekt qatı ilə müqayisədə araşdırılması oğuz-qıpçaq qovşağı sayılan Azərbaycan türkcəsinin mənbələrinə dair bir sıra faktları üzə çıxarmağa imkan verir. Əslində burada bir sual da ortaya çıxır ki, söz (məna) oxşarlığı və yaxınlığı qədim dil birliyinin – yəni Göytürk və daha qədim dövrün ana türkcəsinin xüsusiyyətidir, yoxsa türklərin X əsrdən başlayaraq şərqlə köçündən sonrakı dil əlaqələrinin nəticəsidir? Burada başqa bir məqam da diqqəti cəlb edir: Müasir türk dili Azərbaycan dilinə təsir edərək onun passiv fondundakı sözləri aktiv fonda qaytarır. O dövr oğuz türkcəsində özünü göstərən qıpçaq sözləri də o dövrün qıpçaq-oğuz əlaqələrinin məhsulu ola bilərdimi? Əlbəttə, bu suallara cavab vermək ayrıca araşdırma tələb edir. Amma qıpçaq lüğətində olan bir sıra sözlərin, daha doğrusu orta əsrlərdə türk lüğətində mövcud olan sözlərin müəyyən semantik və fonetik dəyişikliklərlə bu günə qədər gəlib çatması, dialektlərdə yaşaması onu deməyə əsas verir ki, bu sözlər elə o dövrdə orta qıpçaq lüğətin parçalarıdır. Lakin bu fikri bütün orta qıpçaq sözlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, “Kodeks”də işlənən *saxav* “pəltək, kəkələyən” sözündən gələn *saxqoy* kəlməsinin Azərbaycan dilinin başqa şivələrində deyil, məhz Gürcüstan ərazisinə düşən Dmanisi (Başkeçid) şivəsində işlənməsi ehtimal ki, gürcü-qıpçaq əlaqələri dövrünün izidir. *Kada-* feili isə sözün demək olar ki, bütün türk dillərində geniş yayılması, törəmələrinin çox olması, monqol dilinin ilkin dövrlərində rast gəlinməməsi və xakas dilində *xaza-* şəklində işlənməsi onun türk mənşəli olduğunu göstərməklə yanaşı, ilk dövrdən – ana türkcə dövründən etibarən türk dillərinin əsas lüğət fondunda işlənməsi nəticəsini çıxarmağa da imkan verir.

Qısaltmalar

THADS – Türkiyə'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (12 ciltte). (1993), yön. Ö.A. Aksoy, haz. G.Bayraktaroğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

“Kodeks” – Argunşah, M., Güner, G. (2015) Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları.

DLT – Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğət-it-Türk, 3 cildde, tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı.

ESTY – Этимологический словарь тюркских языков.

İM – İrşadül-muluk vəs-səlatin

KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (2004) / tərt. ed. S.Q.Əlizadə. – Bakı: “Öndər” nəşriyyatı.

KTS – Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Öncü Basımevi.

TAM – Kitabı-məcmui-tərcümani türki və əcəmi və muğali

TZ – Ət-Töhfətüz-Zəkiyyə fil-Luğatit-Türkiyyə

r - Kodeksdə vərəqin ön hissəsi, v - arxa hissəsi

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A., Kazımov, Q.Ş., Behbudov, S.M. (2007), Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərqlə-Qərb.
2. Argunşah, M., Güner, G. (2015) Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları.
3. Clauson, G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford, Clarendon Press.
4. Çiçek, S.E. (2015), “Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten*, S: 63-1, s.74-91.
5. Doerfer, G. (1963), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
6. Doerfer, G. (1967), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
7. Eren, H. (1999), Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, Bizim Büro Basımevi.

8. Əhmədov, B.A. (2015), Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr, Bakı: “Altun kitab” nəşriyyatı.
9. Əlizadə, S.Q. (2004), Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı: “Öndər” nəşriyyatı.
10. Əzizov, E.İ. (2016), Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı: Dərs vəsaiti. II nəşr, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı.
11. Hadi, H. (2005), Arın sözün özü (etimolojik) dərləmə sözlər, Təbriz (nəşriyyat yoxdur) URL: https://turuz.com/storage/Language/Bey_Hadi_Toplaghi/01-Arin-2005-Sozun_Ozu-bey_hadi.pdf
12. Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğət-it-Türk, c. 1. / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı .
13. Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğət-it-Türk, c. 3. / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı.
14. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, c. 2. (2000), Bakı: Yeni Nəşrlər Evi.
15. Quliyev, İ. (2012) “Codex Cumanicus”da bəzi kuman tapmacaları (orijinal, transliterasiya, tərcümə və izahlar)”. *Filologiya məsələləri*, say 12, s.152-164.
16. Lessing, F.D. (2003), Moğolca-Türkçe Sözlük, C. II. / çev. Günay Karaagaç, Ankara, Türk Dil Kurumu.
17. Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (2003), Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С», Москва, Наука.
18. Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (1997), Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘К’, ‘Қ’, Москва: «Языки русской культуры» .
19. Poppe, N. (1962), Die mongolischen Lehnwörter im Kommanischen, *Németh Armağanı*, Yayın: JÁNOS Eckmann, Ağah Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, Ankara, TDK Yayınları: s.331-340.
20. Севортян, Э.В., Левитская, Л.С. (1989), Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'Ж', 'Ж', 'Й', Москва: Наука.
21. Tağıyev, M.T., Aydınov, T.M., Kərimov, İ.M. (və b.) (2006), Azərbaycanca-rusca lüğət, c. 4., Bakı: “Şərq-Qərb”.
22. Teymurlu, Z. (2020), Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər), Bakı: Bakı Mühəndislik Universitetinin nəşri.
23. Tezcan, S. (2011), “Etimoloji Önerileri” *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. 2. Ankara, Hacettepe Ün. Türkiyat Araş. Enstitüsü, s. 819-829.
24. Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Öncü Basımevi.
25. Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/> (Giriş tarixi: 18 mart 2024)
26. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (12 ciltte) C. 1. A (1993), yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı, Ş.Ülkütaşır, A.Ünver, G.Cankoçak, O. Sarıbaş, C.Dilçin, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.
27. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (12 ciltte) C. 8. K (1993), yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı, Ş.Ülkütaşır, A.Ünver, G.Cankoçak, O. Sarıbaş, C.Dilçin, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.
28. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (12 ciltte). C. 5. E-F (1993), yön. Ö.A. Aksoy, haz. G.Bayraktaroğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.